

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

Topos d'ábla v Goethově Faustovi a v Havlově Pokoušení

bakalářská práce

Autor: Jakub Milský
Studijní program: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Hudební kultura se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce: doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.
Oponent práce: Mgr. Michala Mikolášíková

Zadání bakalářské práce

Autor:	Jakub Milský
Studium:	P20P0546
Studijní program:	B0114A090005 Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Studijní obor:	Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Hudební kultura se zaměřením na vzdělávání
Název bakalářské práce:	Topos ďábla v Goethově Faustovi a v Havlově Pokoušení
Název bakalářské práce AJ:	Topos of the Devil in Goethe's Faust and Havel's Temptation

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Bakalářská práce se zaměřuje na kontrastní srovnání postavy ďábla s důrazem na vztah k protagonistovi ve dvou dramatech, která reflektují tzv. faustovský mýtus – Faust od Johanna Wolfganga von Goetha a Pokoušení od Václava Havla.

GOETHE, Johann Wolfgang von. Faust. Vydání v Akademii třetí, opravené. Praha: Academia, 2019, 499 s. Přeložil Otokar Fišer. ISBN 978-80-200-2883-9.

HAVEL, Václav. Pokoušení. Praha: Národní divadlo, 2004, 155 s. ISBN 80-7258-150-3.

NEUBAUER, Zdeněk. Faustova tajemná milenka. Zlín: Archa, 1990.

Zadávací pracoviště:	Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta
Vedoucí práce:	doc. PaedDr. Alena Zachová, CSc.
Oponent:	Mgr. Michala Mikolášíková
Datum zadání závěrečné práce:	23.2.2022

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou závěrečnou práci Topos d'ábla v Goethově Faustovi a v Havlově Pokoušení vypracoval pod vedením vedoucí závěrečné práce samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 26. dubna 2023

Poděkování

Chtěl bych upřímně poděkovat vedoucí práce, paní docentce Zachové, za veškeré cenné rady a informace, které mi při tvorbě této práce poskytla, stejně jako jí chci poděkovat za pohotovost při komunikaci.

Anotace

MILSKÝ, Jakub. *Topos ďábla v Goethově Faustovi a v Havlově Pokoušení*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2023. 40 s. Bakalářská práce.

Bakalářská práce se zaměřuje na kontrastní srovnání postavy ďábla s důrazem na vztah k protagonistovi ve dvou dramatech, která reflektují tzv. faustovský mýtus – Faust od Johanna Wolfganga von Goetha a Pokoušení od Václava Havla.

Klíčová slova: faustovský mýtus, topos, Faust, Pokoušení

Annotation

MILSKÝ, Jakub. *Topos of the Devil in Goethe's Faust and Havel's Temptation*. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2023. 40 pp. Bachelor Degree Thesis.

The bachelor degree thesis focuses on a contrasting comparison of the character of the devil with an emphasis on the relationship to the protagonist in two dramas that reflect the so-called Faustian myth – Faust by Johann Wolfgang von Goethe and Temptation by Václav Havel.

Keywords: Faustian myth, topos, Faust, Temptation

Prohlášení

Prohlašuji, že bakalářská práce je uložena v souladu s rektorským výnosem č. 13/2022 (Řád pro nakládání s bakalářskými, diplomovými, rigorózními, dizertačními a habilitačními pracemi na UHK).

V Hradci Králové dne 26. dubna 2023

Obsah

Obsah	8
Úvod.....	9
Topos.....	10
Faustovský mýtus.....	10
Zrození mýtu	11
Mýtus v českém prostředí	11
Literární zpracování faustovského mýtu	12
Srovnání knih.....	13
Vzezření	13
Jména.....	14
Markéty	14
Vztah k poznání a vyšším institucím (církve, vědecký ústav)	15
Prostor a prostředí	18
Pracovny	18
Valpuržina noc.....	19
Vzájemný vztah mezi reprezentantem pekla a protagonistou	19
Goethův Mefistofeles a jeho vztah k Faustovi	19
Havlův Fístula a jeho vztah k Foustkovi	28
Závěr	38
Použitá literatura a internetové zdroje	39
Prameny.....	39
Sekundární literatura	39
Internetové zdroje.....	40

Úvod

Tato bakalářská práce má za účel porovnat vztah mezi protagonistou a reprezentantem mocností zla ve dvou knihách, které reflektují tzv. faustovský mýtus. Objekty našeho zkoumání jsou doktor Faust a Mefistofeles (Johann Wolfgang von Goethe, Faust), a doktor Foustka a Fistula (Václav Havel, Pokoušení). Toto téma dosud nebylo na českých univerzitách zpracováno, ale několik jiných bakalářských prací se zabývalo podobnými faustovskými tématy – například Postava Fausta v české literatuře¹ a Faustovské motivy v románu Mistr a Markétka.² Druze zmíněná bakalářská práce porovnává Mistra a Markétku s Faustem, my však do svého srovnávání zapojíme analýzu Havlova Pokoušení místo Mistra a Markétky.

Faustovská tematika zaujímá mnohé čtenáře a inspiruje literární vědce od doby života Johanna Georga Fausta až do současné doby, ostatně, sám Faust ve svém posledním monologu, těsně před svou tělesnou smrtí, říká: „*Nemůže ohlas mého živobyetí / být věky věků přehlušen.*“³

V teoretické části bakalářské práci uvádíme definici pojmu topos a srovnáváme jej s archetypem; dále v ní naznačíme stručnou historii reálného Faustova předobrazu, genezi a vývoj středověkého mýtu a poreferujeme o faustovském mýtu v českém literárním prostředí.

Praktická část této práce obsahuje v členění vyšší úrovně rozličná pole bádání v podobě rozličných motivů, v jednotlivých kapitolách analyzujících motivy postupujeme od počátku děje dále a odkazujeme se na souvislosti uvedené výše či níže, na závěr provedeme shrnutí a komparaci výsledků bádání. Nejprve tedy budeme zpracovávat Goethova Fausta, tato část bude ještě spíše deskriptivní, ale s postupem k Havlovu Pokoušení budeme přecházet k metodě kontrastního srovnání a porovnávat obě dramata s románem, především budeme sledovat příbuzné a naopak kontrastní motivy a vývoj vztahu démona-pokoušitele a protagonisty.

¹ PĚCHOVÁ, Kateřina. Postava Fausta v české literatuře [online]. České Budějovice, 2012 [cit. 2023-04-26]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/y5bzd1/>. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Mgr. Jana Skálová, Ph.D.

² FIEDLEROVÁ, Tereza. Faustovské motivy v románu Mistr a Markétka [online]. Brno, 2013 [cit. 2023-02-05]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/8nrvzf/>. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce Mgr. Eva Kudrjavceva Malenová, Ph.D.

³ GOETHE, Johann Wolfgang von. Faust. Praha: Academia, 2019, s. 477. ISBN 978-80-200-2883-9.

Topos

Daniela Hodrová definuje topos v návaznosti na pojetí Ernesta Roberta Curtuise, který ve své studii *Evropská literatura a latinský středověk* na několika místech píše o topoi.⁴ Topoi (konoj topoi) coby antický rétorický termín chápe jako soubor řečnických formulí a argumentů, které jsou použitelné v nejrůznějších situacích; bylo o nich v hojnosti pojednáváno v samostatných traktátech.⁵ Topoi jsou tedy původně prostředky, které pomáhají při vypravování řeči, jsou „pramenem myšlenkových postupů“.⁶ Tyto „prameny myšlenkových postupů“ jsou rétorické formule, které přešly z antické literatury do středověké a změnily se v klišé na jedné straně a opakující se metafory na straně druhé; mezi druze uvedené patří na příklad stylizace postav – bohyně Přírody u Curtuise,⁷ Faust a Mefistofeles v jádru této práce.

Jiným pojmem, kterým lze označit téma, je archetyp. Původně archetyp spadal do oblasti výtvarného umění v oblasti výzkumu motivů a témat v rámci ikonologie, později se začal termín archetyp používat i v rámci literatury.⁸ Carl Gustav Jung spatřuje archetyp jako „společnou, nadindividuální strukturu nevědomí, která se projevuje hlavně v mýtech, v takzvaných „věčných tématech“, ale často nevědomě ovlivňuje podobu člověka v jakémkoli díle“.⁹

Maud Bodkinová v knize *Archetypální struktury v poezii* rozlišuje archetypy tragické na základě společných rysů tragických postav (Oidipus, Hamlet), archetypy básnické (symboly větru, bouře) a také archetypy v obrazech d'ábla, Boha nebo hrdiny.¹⁰

My se v této bakalářské práci pokusíme prozkoumat archetyp d'ábla v konkrétnější podobě coby topos d'ábla ve dvou divadelních hrách, které reflektují mýtus o Faustovi.

Faustovský mýtus

Pověst o Faustovi pochází z počátku novověku. I přes značné rozdíly ve zpracování faustovské látky, obvykle vypráví o učeném muži, který uzavírá smlouvu s d'ablem, což jej nakonec

⁴ HODROVÁ, Daniela. *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany: H & H, 1997, s. 8. ISBN 80-86022-04-8.

⁵ CURTIUS, Ernst Robert. *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha: Triáda, 1998, s. 81. ISBN 80-86138-07-0.

⁶ CURTIUS, s. 81.

⁷ HODROVÁ, s. 8.

⁸ HODROVÁ, s. 8.

⁹ HODROVÁ, s. 8.

¹⁰ HODROVÁ, s. 8.

zničí.¹¹ Lidové podání udělalo z Fausta spíše komickou figurku učence, který neví, čím by se již měl zabírat, a proto začíná obcovat s pekelnými mocnostmi.¹² Zříká se proto nejen náboženství, ale například i manželství, které je považováno za svátost; tak se z oné (zdánlivě bezmezná) nabídky ďábových služeb, vytrácí vše hodnotné, naopak, ony neomezené možnosti jsou ve skutečnosti povrchní a bezcenné, jak praví Zdeněk Neubauer: „*Faustovi se zkrátka dostává za duši výhod a dober hodných pimrplového divadla.*“¹³

Faustovská tematika coby topos prorůstá naší kulturou. Postava Fausta je součástí naší kultury, může žít v Lipsku i v Praze, může pracovat v ezoterické alchymistické laboratoři i ve vědeckém ústavu. A také jeho nezvaný průvodce a pokušitel prochází naší kulturou i jakýmkoli prostředím – je zrovna tam, kde je pro něj prostor. Zrovna tam, kde je Faust. Zrovna tam, kde má práci. Je neúnavný a nesmrtelný – stejně jako jeho místo v naší kultuře.

Zrození mýtu

První dochované svědectví o známém šarlatánovi, nekromantovi, astrologovi, mágovi, chiromantovi, aeromantovi, hydromantovi a pyromantovi, který si říká Georg Sabellicus Faust mladší, pochází z dopisu sponnheimského opata Johanna Trithemia z roku 1507; v tomto dopise zmiňuje soudobý Faustův věhlas a svědčí o jeho darebnostech.¹⁴

První lidové čtení (Volksbuch) o Faustovi bylo anonymní,¹⁵ vyšlo v roce 1587 ve Frankfurtu nad Mohanem a neslo název *Historie doktora Johanna Fausta, čaroděje a černokněžníka, široko daleko vyhlášeného, o tom, kterak se na určenou lhůtu ďáblovi upsal, o tom, jaké neobyčejné příhody mezitím zažil, sám natropil a provozoval, než nakonec došel spravedlivé odplaty.*¹⁶ V této Historii se také můžeme dočíst první zprávy o Faustově spolčení s ďáblem z důvodu překročení hranic poznání a uznávaných pravd.¹⁷

Mýtus v českém prostředí

České prostředí pověst o Faustovi přijalo a upravilo ji ke svému obrazu a k potřebám zdejšího prostředí, ale také se české pověsti projevíly ve faustovských. Například některé kouzelnické

¹¹ NEUBAUER, Zdeněk. *Faustova tajemná milenka*, s. 9. Zlín: Archa, 1990

¹² NEUBAUER, s. 9.

¹³ NEUBAUER, s. 10.

¹⁴ POKORNÝ, Jindřich. *Kniha o Faustovi: jak vynikla pověst o tomto mudrcovi, taškáři, kouzelníkovi a učenci, jak pronikla do literatury i na jeviště a proč se znovu a znovu rodí*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1982, s. 5.

¹⁵ BICAN, Vítězslav. *Pověst o Faustovi ve filosofii Jana Patočky* [online]. Brno: Masarykova Univerzita, Filozofická fakulta, 2001. [cit. 2023-03-25] Dostupné z: https://www.phil.muni.cz/fil/studenti/soutez2001/bican_faust.html

¹⁶ POKORNÝ, s. 13.

¹⁷ POKORNÝ, s. 13.

triky, které údajně konal původní Faust, byly přijaty do německé tradice z české pověsti o kouzelníku Žitovi, který byl ve službách krále Václava IV. Alois Jirásek dokonce zaznamenal, že se Žito upsal d'áblu, který jej na konci život odnesl.¹⁸

V Jiráskových Starých pověstech českých, v oddíle Pověsti doby křesťanské, je také zaznamenána pověst jménem Faustův dům, který měl stát na Skalce na konci Dobyččího trhu a který působil jako dobré místo pro ubytování a život černokněžníka (chmurná zahrada, okna zkalená prachem, všude pavučiny, laboratorní vybavení ne nepodobné tomu, které má Goethův Faust ve své laboratoři, „*smutno vanulo ze zahrady i ze stavení*“¹⁹); podle pověsti se v tomto domě kdysi Faust usídlil, v něm také zaprodal svou duši d'áblu²⁰ a z něj ho také čert odnesl – vyletěl s ním stropem, přičemž v něm zanechal díru – a duch doktora Fausta tam v noci obcházel, přestože byl odnesen (o přesunu Fausta zpět do domu pověst mlčí).²¹ Tento příběh navazuje pouze na lidové pověsti o Faustovi, nikoli na Goethovu tragédii, protože Goethův Mefistofeles nemůže odletět dírou ve stropě, naopak, musí odejít, kudy přišel: „*Đáblům i strašidlům je zákon stanoven: / Kdo kudy dovnitř vklouz, i zpět smí tudy jen.*“²²

O 101 let později, než vyšly knižně Staré pověsti české, napsal Václav Havel své Pokoušení, které, na rozdíl od výše zmíněné pověsti, evidentně pracuje s tematikou Goethovou hry. Havlovo drama se sice vzdálilo ještě více než Goethovo od původních pověstí, ale archetypální rysy vzdělance Fausta a jeho souputníka Mefistofela nesou postavy vědeckého pracovníka Foustky a invalidního důchodce Fistuly. Václav Havel tak aktualizoval mýtus o Faustovi do dnešní doby a českého prostředí.

Literární zpracování faustovského mýtu

Již zmíněná *Historie doktora Johanna Fausta, čaroděje a černokněžníka* se stala podnětem častých a dodnes populárních literárních zpracování, bez kterých by se pouhá báčorka o paktu s d'áblem nestala mýtem.²³

¹⁸ BICAN.

¹⁹ JIRÁSEK, Alois. Faustův dům in Staré pověsti české. In: Wikipedia: the free encyclopedia [online]. San Francisco (CA): Wikimedia Foundation, 2001- [cit. 2023-03-25]. Dostupné z: [https://cs.wikisource.org/wiki/Star%C3%A9_pov%C4%9Bsti_%C4%8Desk%C3%A9_\(1959\)/Faust%C5%AFv_d%C5%AFm](https://cs.wikisource.org/wiki/Star%C3%A9_pov%C4%9Bsti_%C4%8Desk%C3%A9_(1959)/Faust%C5%AFv_d%C5%AFm)

²⁰ KREJČÍ, Karel. Praha legend a skutečnosti. Praha: XYZ, 2010, s. 145. ISBN 978-80-7388-455-0.

²¹ JIRÁSEK.

²² GOETHE, str. 70–71.

²³ BICAN.

Protože knih, reflektujících mýtus o Faustovi, je bezpočet, a protože se jedná o bakalářskou, ne disertační, práci, dovolíme si v tomto textu věnovat pozornost dvěma zpracováním – jednomu dramatu světového formátu a jednomu dramatu přinejmenším tuzemského významu. Do dalších zkoumání by jistě bylo zajímavé a plodné zahrnout např. tragikomedii Doktor Faustus od Christophera Marlowa a stejnojmenný román od Thomase Manna nebo Bulgakovův román Mistr a Markétka. V této bakalářské práci se budeme zabývat dvěma různými způsoby zpracování faustovské látky: Goethovým Faustem a Havlovým Pokoušením.

Srovnání knih

V této kapitole provedeme kontrastní komparaci knih Faust a Pokoušení v různých oblastech:

Vzezření

O Faustově zevnějšku v celé Goethově tragédii nezazní ani jedna relevantní zmínka. O Mefistofelovi se přeci jen něco dozvíme – při rozhovoru Fausta, Mefistofela, kocoura, kočky a čarodějky v její kuchyni se dozvídáme, že Mefistofeles disponuje ocasem;²⁴ tato informace není nová pro divadelního návštěvníka, který sleduje drama na jevišti, ale čtenář tuto informaci nedostane dříve, může být šokován; je to jedna z mála zmínek o Mefistofelově vzezření; na rozdíl od Havlova Foustky, jehož popisy jsou ve scénických poznámkách velice konkrétní, Mefistofeles příliš vizuálně definován není.

O Foustkově zevnějšku se Havel vyjadřuje velice konkrétně: „*Vejde Fistula. Je to poměrně kulhavý člověk, téměř střízlík, značně podezřelého vzezření, v ruce má papírový pytlík a v něm bačkory.*“²⁵ Dokonce se dozvídáme informaci, která se v popisech postav často neuvádí, přesto je svým způsobem pro pekelnické postavy a karikatury charakteristická – Fistula zapáchá, jak vypovídá Foustkova bytná Houbová.²⁶ Foustka sám tento zápach přirovnává k síře: „Spíše bych řekl, že pracujete v sirkárně“²⁷ Na to mu Fistula odpovídá: „*Jde o jakousi neznámou plíseň nohou, dost s tím zkusím a dělám proti tomu, co se dá, i když moc se toho dělat nedá.*“²⁸ Foustka se svým vzhledem nemusí podobat žádné představě o Faustovi, ale v desátém obraze má na večírku vědeckého ústavu kostým v duchu „magické koncepce“ zahradní slavnosti – pochopitelně se převléká do divadelního kostýmu Fausta.²⁹

²⁴ GOETHE, s. 111.

²⁵ HAVEL, Václav. Pokoušení. Praha: Národní divadlo, 2004, s. 77. ISBN 80-7258-150-3

²⁶ HAVEL, s. 77.

²⁷ HAVEL, s. 78.

²⁸ HAVEL, s. 78.

²⁹ HAVEL, s. 128.

Jména

Faustovo příjmení je záležitost poměrně jasná – historický předobraz, Jiří (Georg) Faust se zkrátka Faust jmenoval, resp. sám sebe nazýval Georg Sabellicus, Faust mladší; přídomek Sabellicus nejspíše souvisel s římským kmenem Sabinů, kteří se zabývali magií, ve které se ovšem sám historický Faust stavěl na druhé místo za Zarathuštru.³⁰

Václav Havel proměnil velice vtipně jméno Faust na Foustka; toto slovo vyvolává komické asociace se slovy „fousky“ a „loutka“, což symbolicky kontrastuje se vznešenými německými významy slova Faust („faustus“ znamená blažený, „Faust“ zase pěst).³¹

Markéty

Jistě není náhoda, že Faustova i Foustkova věrná družka sluje Markéta.

Faustova Markéta je velice cudná a zbožná, možná i proto velmi stydlivá, zpočátku Fausta opravdu miluje; když ji Faust dostihne v besídce a políbí ji, Markétka jej oslovuje jako nejdražšího a říká, že jej miluje už dávno.³² Když je sama ve světnici, prozpěvuje si: *„Můj klid je tentam, / mé srdce je mdlé, / už nedojdu míru, / už nikdy ne. // Kde není můj pán, / tam hrob svůj mám, / celičkový svět, / je mi žluč a jed. / ... / Po něm, můj bože, / se touhou chvím. / Ó, kéž ho stihnu, / kéž zachytím! // Kéž držet ho smím, / kéž zulíbím, / kéž z polibků jeho / smrt svou mám.“*³³

Později, když Markétu Faust navštěvuje ve vězení, je nadšená a plná vášně (*„tak ráda prodlévám, kde dlíš“*,³⁴ říká Faustovi), ale uvědomuje si, že poté, co utopila své a Faustovo dítě, pro ni život nemá cenu.

Na konci prvního dílu tragédie v Mefistofelovi poznává démona, odevzdává se božímu soudu; hlas shůry řekne: *„Je zachráněna“*, a Mefistofeles mizí s Faustem.³⁵

Oproti tomu Foustkova Markéta není jeho partnerka, ta se jmenuje Vilma. Poprvé Markétu uvidíme na večírku vědeckého ústavu, tančí s cizím mužem, ale ne s Foustkou, s kterým si pouze povídá.³⁶ Na konci třetího obrazu opilá Markéta vyznává Foustkovi lásku:

³⁰ POKORNÝ, s. 5.

³¹ NEUBAUER, s. 13.

³² GOETHE, s. 148.

³³ GOETHE, s. 156–157.

³⁴ GOETHE, s. 207.

³⁵ GOETHE, s. 211–212.

³⁶ HAVEL, s. 86–88.

„Markéta: Miluji tě!

Foustka: Ne!

Markéta: Ano a navždy!

Foustka: Ach, ty nešťastnice!³⁷

Oproti tomu Foustkova partnerka Vilma říká své „miluji tě“ jinému muži (anonymnímu tanečníkovi) na večírku vědeckého ústavu, Foustka ji následně udeří brutálně do tváře a ještě do ní kope.

Když je Foustka za svůj zájem o předvědecké poznání vyhozen z vědeckého ústavu, jediná Markéta se jej veřejně zastane a Foustka jí říká: „Ty ses zbláznila – takhle nesmyslně si zničit život – vždyť tě nikde nevezmou.“³⁸ Markéta na to říká: „Chci trpět s tebou!“³⁹ Na to Foustka navrhuje Markétu psychiatricky hospitalizovat.

V desátém obraze Markéta zešílí. Za oponou zpívá Ofeliinu píseň z Hamleta, když se na scéně objeví, je bosá, má rozpuštěné vlasy a na sobě má nemocniční noční košili s razítkem PSYCHIATRIE.⁴⁰

Vztah k poznání a vyšším institucím (církev, vědecký ústav)

Faust i Foustka mají společnou nespokojenost s dosavadním poznáním, snaží se dojít dál, za hranice uznávaného poznání. Sám Václav Havel v rozhovoru se Zdeňkem Neubauerem na otázku, jaký je vztah mezi tím, že je Foustka nespokojen v ústavu, a že chce vyvolat ďábla, jestli mu jde o ďábla, nebo o magično, odpovídá: „Já bych řekl, že on je jakýmsi zvláštním způsobem – a v tom je trochu vzdáleně podobný Faustovi, i když se mu jinak nepodobá – čímsi hnán překračovat pořád horizonty. Nic mu nepostačuje. Ten jeho horizont, ten jeho svět mu nestačí, ale zároveň je srab – uprděný český současný faustík – faustík v totalitním státě.“⁴¹

Faust si sám ve svém prvním monologu o samotě stýská, že nedošel dostatečného poznání: „Ach, s právy filozofii / a medicínu jsem studoval / a také teologii / já pohřichu se prokousal – / a teď tu, blázen, stojím, žel. / a ani za mák jsem nezmodřel. / Titul majstra, ba doktora mám,

³⁷ HAVEL, s. 90.

³⁸ HAVEL, s. 101.

³⁹ HAVEL, s. 101.

⁴⁰ HAVEL, s. 130.

⁴¹ HAVEL, s. 58.

/ vodím křížem a sem a tam / své žáky za nos po deset let – / a dovedu jedno jen povědět: / je nemožné, bychom cokoli znali. “⁴²

Za zmínku stojí i Faustův vztah k církvi; ostatně, z celé hry od počátku vane antiklerikalismus: *„Sic chytřejší jsem než ti hňupi doctores, / škrabáci, kněžouři et professores, / z pochyb a svědomí nemám já strážně, / z d'ábla a pekla necítím bázně. “⁴³*

I o Mefistofelovi a jeho vztahu k sakrálnu se Goethe vyjadřuje; Mefistofela nelze považovat za typického čerta, který by měl problém se zbožnými záležitostmi – při prvním rozhovoru s Faustem o Markétce vypovídá, že stál hned za zpovědnicí, tedy musel být přítomen v kostele,⁴⁴ což by bylo pro běžného středověkého pekelníka nepředstavitelné. Pouze Havlův Foustka, spíše karikatura d'ábla, reaguje podrážděně na Foustkovo „*proboha*“ výkřikem „*toho sem neplette*“.⁴⁵

Skutečnost přítomnosti Mefistofela v kostele také můžeme vnímat jako součást antiklerikalistického obsahu, který z Fausta přímo číší, jak můžeme číst i ve druhém díle tragédie:

„Mefistofeles: ...

„Kdo nám sjedná mír, buď pán!

To císař neumí, snad nechce již –

nuž zvolme nového, jenž spasí říš

a v světě nově stvořené,

jenž znovu jistotu dá všem

a mírem, právem posvěti nám zem. “

Faust: To je řeč popů!

Mefistofeles: Však to vyšlo z nich:

dbali jen o svůj vypasený břich. “⁴⁶

Havlův Foustka zpočátku působí jako spořádaný pracovník nejmenovaného vědeckého ústavu, v prvním obraze slyšíme, že se na něj ředitel spoléhá:

⁴² GOETHE, s. 35.

⁴³ GOETHE, s. 35.

⁴⁴ GOETHE, s. 119

⁴⁵ HAVEL, s. 80.

⁴⁶ GOETHE, s. 427.

„Primář: (zjihle) Spoléhám se na vás, Jindřichu –

Foustka: Ve věci mýdla?

*Primář: Mýdla i všeho ostatního!*⁴⁷

Tímto dialogem končí první obraz, padá opona. V přímém kontrastu je proto začátek druhého obrazu, v němž se Foustka věnuje činnostem, které mají od poslání vědeckého ústavu daleko.

Primářova důvěra ve Foustku může být, byť velice vzdáleně, vnímána jako odkaz na prvotní bezstarostnost Hospodinovu, který se při rozhovoru s Mefistofelem stran Faustovy duše také ničeho neobává, Fausta nazývá svým sluhou a věří, že jej přivede k jasu.⁴⁸

„Hospodin: Znáš Fausta?

Mefistofeles: Doktora?

Hospodin: Jej, mého sluhu!

*Mefistofeles: Bloud! Ten vám slouží službou
svého druhu.*

Ne chléb to vezdejší, co jde mu k duhu.

Kvas nitra do dálek ho žene,

a že je blázen, zpola zná;

na nebi žádá hvězdy bezejmenné,

na zemi rozkoše, co svět jich má,

leč nablízku ni v dálce vytoužené

*nedojde smíření hrud' jeho vzbouřená.*⁴⁹

Tento dialog vypovídá o tom, že Mefistofeles Fausta zná, ale nijak si jej neváží, nazývá jej bloudem, když jej Hospodin dále obhajuje: „*já záhy dovedu ho k jasu,*“⁵⁰ Mefistofeles nabízí sázku: „*Vsadme se, že se vám přec jen ztratí. / Jen povolení dejte mi, / abych se zvolna vůdcem směl mu státi.*“⁵¹

Poslední uvedená Mefistofelova replika je naprosto standardní i z biblického hlediska, protože ďábel je evidentně podřízen Hospodinu, žádá jej o povolení, stejně jako to je v případě

⁴⁷ HAVEL, s. 75

⁴⁸ GOETHE, s. 30

⁴⁹ GOETHE, s. 29–30.

⁵⁰ GOETHE, s. 29–30.

⁵¹ GOETHE, s. 30.

biblického Joba; paralela mezi Faustem a Jobem je nepřehlédnutelná; ve svém posledním monologu se paradoxně přirovnává k Jobovi Mefistofeles: „*Jak je mi! – / Druhý Job jsem.*“⁵²

Celý výše zmíněný dialog evidentně parafrázuje rozhovor mezi Hospodinem a Satanem v prologu knihy Job: „*Jahve pokračoval: ‚Všiml sis mého služebníka Joba? Na zemi se mu nikdo nevyrovná: bezúhonný a přímý muž, bojí se Boha a vystříhá se zlého‘*“ Poté, co Satan tvrdí, že Job bude Jahvemu zlořečit v případě újmy na svých stádech, Hospodin svoluje k tomu, aby Satan začal své dílo, slovy: „*‚Budíž!‘ řekl Jahve Satanovi, ‚máš moc nade vším jeho majetkem. Chraň se jen vztáhnout ruku na něho.*“⁵³

Nadále Mefistofeles potvrzuje svůj zájem o sázku, o demonstraci vlastních schopností, nikoli o Fausta, slovy: „*Mně o mou sázku věru úzko není. / Až cíl můj dojde dovršení, / jen račte vítězství mi zplna přát.*“⁵⁴

V pátém dějství druhého dílu se Faust rouhá a Hospodina nazývá stejně, jako jeho před Hospodinem Mefistofeles: „*Bloud, kdo žírá mžouravými zraky, / o lidech blouzně kdesi nad oblaky!*“⁵⁵

Prostor a prostředí

Pozoruhodným motivem, který se v obou knihách vždy přibližuje své době, je i prostor a prostředí.

Pracovny

Faustova pracovna prvním díle tragédie popsána není, ve druhém díle však stojí, že laboratoř je zařízena „*po středověkém způsobu*“ a obsahuje „*rozměrné těžkopádné přístroje k fantastickým účelům*“.⁵⁶

Celý první obraz Pokoušení se odehrává v nepojmenované místnosti vědeckého ústavu, která obsahuje níže uvedené vybavení: „*... u zadní stěny je knihovna, lůžko potažené voskováným plátnem a prosklená bílá skříňka s léky a různými exponáty, například embryi, modely lidských orgánů, kultovními předměty primitivních národů apod... Mohou tu být i další předměty, třeba*

⁵² GOETHE, s. 486.

⁵³ Jeruzalémská bible: Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou, s. 813. Přeložil František X. HALAS, přeložila Dagmar HALASOVÁ. Praha: Krystal OP, 2010. ISBN 978-80-7195-539-9.

⁵⁴ GOETHE, s. 31.

⁵⁵ GOETHE, s. 472.

⁵⁶ GOETHE, s. 298.

horské slunce, umyvadlo či ribstol. Zařízení místnosti není otiskem nějakých specifických zájmů nebo dokonce něčí osobnosti, ale odpovídá neurčitému poslání celého ústavu.“⁵⁷

Obě pracovny – středověká i současná – obsahují záhadné a drahé vybavení. Ani jedna příliš nedává najevo, k jakému konkrétnímu zkoumání slouží; lze předpokládat, že tato neurčitá intencionalita těchto místností nechávají prostor otevřený tomu, aby si každá doba i každý čtenář, v případě divadelní realizace každý režisér, mohl v místnosti představit, co zrovna uznává za vhodné; prostory laboratoří se tak stávají stejně univerzálními jako faustovský tematika.

Valpuržina noc

V Goethově Faustovi není nouze o čarovné noci, ve kterých zpěvu a tanci víří Faust, Mefistofeles, čarodějky, poločarodějky⁵⁸ či mytické postavy jako Oberon, Titania, Puk a Ariel.⁵⁹ Ostatně, Ariel je zmíněn i v Havlově pokoušení, když Fistula říká, že i kdyby vyvolal samotného Ariela, ještě by to neznamenal, že není provokatérem.⁶⁰

U Havla se Valpuržiny noci v klasickém slova smyslu nedočkáme, avšak ústavní večírky ve třetím a desátém obraze svými tanečními scénami připomínají výjevy magických nocí – konají se v noci na zahradě ústavu, za hudby se hladí, objímají a líbají nejrůznější postavy;⁶¹ zvláště v desátém obraze je aluze na Faustovu Valpuržinu noc zřejmá – postavy „*mají kostýmy v duchu „magické koncepce“ večírku: Foustka má tradiční divadelní úbor Fausta*“.⁶²

Vzájemný vztah mezi reprezentantem pekla a protagonistou

Tato kapitola je těžištěm celé bakalářské práce. Vztah mezi dvěma osobami, literárními i reálnými, je vždy specifický, a přestože můžeme pozorovat určité opakující se vzorce chování a jiné archetypální aspekty, ve výsledku se každý vztah odlišuje.

Goethův Mefistofeles a jeho vztah k Faustovi

Od prvního setkání Fausta s Mefistofelem můžeme pozorovat dynamický vývoj jejich společného vztahu. Nejedná se o typický vztah d'ábla-pokušitele a pokoušené osoby, která zpravidla se zpravidla dá na cestu domnělého zla a propadá peklu, jak je typické u čertovských

⁵⁷ HAVEL, s. 71.

⁵⁸ GOETHE, s. 183.

⁵⁹ GOETHE, s. 194–194.

⁶⁰ HAVEL, s. 79–80.

⁶¹ HAVEL, s. 85.

⁶² HAVEL, s. 128.

příběhů, ve kterých ďábel škodí a „ten druhý“ se mu brání; Faust jde v mnohém Mefistofelovi takřka na ruku a jejich vztah je komplikovanější, než tomu bývá u pokušítele a jeho oběti.

Prvý díl tragédie

Na samém počátku, v Předehře na divadle, se nevyskytuje ani jedna zmínka o Faustovi, ani o Mefistofelovi. Mefistofeles svůj první monolog vysloví ve druhé kapitole, v Prologu v nebi, a to až poté co promluví tři archandělé. V této kapitole se Hospodin ptá Mefistofela, zda Fausta zná, uzavírají spolu sázku a Mefistofeles se o Faustovi příliš uctivě nevyjadřuje, dokonce jej, jak jsme již výše uvedli, nazývá bloudem.

V kapitole V noci je první Faustův monolog, ve kterém se sám nazývá bláznem; pro téma práce – vztah protagonisty a ďábla – je však důležitější, že konstatuje fakt, že z ďábla a pekla necítí bázně,⁶³ což je však lehce v rozporu s jeho zbožnou mluvou v následující kapitole Za branou, kde na chválu svých lékařských schopností odpovídá: „*Ne, tomu na výšinách dík, / ont' lékař náš, on pomocník.*“⁶⁴ Lid k Faustovi zbožně vzhlíží, dokonce jej Wagner přirovnává ke knězi („*divže tě nevolávají klečící / jako by kněz šel s hostii*“), zpočátku tedy není důvod se domnívat, že by se tento bohabojný učenec začal paktovat s ďáblem.⁶⁵

Následující obrazy, odehrávající se ve studovně, jsou pro vztah Mefistofela a Fausta zásadní – začíná v nich pomyslný verbální stolní tenis mezi oběma postavami; v první z uvedených kapitol zazní ona slavná Mefistofelova sebedefinice:

„*Faust: ...Nu dobrá, kdos ty?*

Mefistofeles: Té síly díl jsem já, / jež, chtěc vždy páchat zlo, vždy dobro vykoná.“⁶⁶

Z této věty je očividné, že Mefistofeles není jen obyčejný literární satan. V dialogu, z něhož pochází výše uvedená replika, Mefistofeles Faustovi pochlebuje a říká (není řečeno, zda upřímně, nebo ironicky): „*Klanět se vám, čest pro mne veliká.*“⁶⁷ O dvě strany níže Faust nazývá Mefistofela synem chaosu, což Mefistofeles o stranu dále opět popře tím, že: „*Ďáblům i strašidlům je zákon stanoven: / Kdo kudy dovnitř vklouz, i zpět smí tudy jen.*“⁶⁸ Co víc,

⁶³ GOETHE, s. 35.

⁶⁴ GOETHE, s. 57.

⁶⁵ GOETHE, s. 57.

⁶⁶ GOETHE, s. 68.

⁶⁷ GOETHE, s. 68.

⁶⁸ GOETHE, s. 70–71.

Mefistofeles je v tuto chvíli podřízen Faustovi a musí ho prosit o propuštění slovy: „... *nyiní však snažně naléhám, pro dnešek rač mě propustiti.*“⁶⁹

V druhé kapitole ve studovně Mefistofeles pokračuje v patolízalském duchu, když Faustovi říká, jak se mu zamlouvá, a co více, zdánlivě mu oznamuje, že přichází za účelem pomoci: „*Tak se mi zamlouváš. / Takhle se můžem domluvíti. / Že z hlavy brouky vyhnat chci ti, / co kavalíra mne tu máš / v hedvábném plášti, v rudém šatě / a na něm prámky v samém zlatě, / na čapce péro kohoutí, / kordisko nabroušené v pase; / a radu-li chceš přijmouti, / choď si tak rovněž v brzkém čase, / bys volný, ničím nepoután, / poznával život ze všech stran.*“⁷⁰ Touto argumentací Mefistofeles pozvolna získává Faustův zájem, přestože je k němu kritický – nazývá jej špehem, když se dozvídá, že ví o sebevražedných tendencích naznačených na str. 46–47.⁷¹ V této chvíli je Faustovo smýšlení dosud velmi zbožné, když proklíná domýšlivost, mamon a vilnost,⁷² ale v této kapitole se udává zásadní proměna protagonisty, jak o pár řádek níž uvedeme. Následně totiž můžeme přečíst zásadní dialog o uzavření smlouvy, který postupně rozvedeme, neboť je pro vztah Faust a Mefistofela i pro vřt následujících událostí zásadní:

„Faust: A na mně co zas ty si vyžádáš?

Mefistofeles: Ach, na to ještě dlouho lhůtu máš.

Faust: Ne, ne! Neb čert je egoista

a zbůhdarma se dozajista

nebude starat o zisk náš.

Podmínky řekni; jasně, co a jak.

Takový sluha, to není jen tak.“⁷³

Mefistofeles evidentně jedná uhýbavě, ze začátku nechce příliš konkrétně říci své podmínky a Faust mu příliš nedůvěřuje, což patří obecně k Faustově věčně pochybovačné povaze, chce exaktně znát podmínky, Mefistofelova vágní odpověď na původní dotaz, co od Fausta za své služby žádá, našeho protagonistu příliš neuspokojuje, Mefistofeles odpovídá: „*Zde poslušen chci býti tvého slova, / bez dechu ve všem po vůli ti býti. / Až onde shledáme se znova, / mně ty*

⁶⁹ GOETHE, s. 71.

⁷⁰ GOETHE, s. 75.

⁷¹ GOETHE, str. 76.

⁷² GOETHE, s. 77.

⁷³ GOETHE, s. 79.

*máš stejným oplatit.*⁷⁴ Na to Faust odpovídá, že o „onde“ nedbá: „*Což, onde, o to nedbám již. / Až tento svět mi rozdrtíš, / svět onen zrod' se nebo ne!*“⁷⁵ Faust dává najevo, že mu příliš nezáleží na onom „onde“, na jakési věčnosti, ale pouze na přítomném okamžiku, níže dává sám návrh sázky: „*Kdybych se lenochem kdy za pecí měl státi, / v tu chvíli, libo-li, mě sraz! / Když obelžeš mě lichotkami, / bych sebou sám byl spokojen, / když tvoje rozkoše mě zmámí – / to poslední buď pro mne den!*“⁷⁶ Mefistofeles na sázku s radostí přistupuje, přesto však, jak to bývá v literatuře při uzavírání smluv s ďáblem od nepaměti, chce stvrdit smlouvu, a aby toto klišé nebylo dost malé, vlastní krví.⁷⁷

Zpočátku příběhu se Mefistofeles projevuje jako relativně běžný démon-pokušitel, který chce Faustovi dopřát slasti, o které sám žádal slovy: „*Myšlení přetrhlo se v kusy, / vědění se mi dávno hmsí. Necht' v jícnu planoucích orgií / vášnivé se smysly upijí. / Necht' zázraky všude vítají nás, / leč našim kouzlům, se odkryjí!*“⁷⁸ Ostatně, o dvě strany dále Mefistofeles kritizuje Fausta za jeho věčné spekulování a vybízí jej k následování:

„Mefistofeles: ... Tak zhurta, úvah zanechej

a na pouť do světa se dej.

Víš, chlap, jenž spekuluje napařád,

toť soumar na vyprahlé pláni:

točí se dokola, jak byl by bžsem jat,

a poblíže má pastvu k pohledání.

Faust: A kudy na to?

Mefistofeles: Půjdem. Jakby ne!

V jaképak jsi to mučírně?

*Tohle je život? zde se trudit?*⁷⁹

Faust poté odchází ze své studovny a Mefistofeles si obléká jeho dlouhý háv a promlouvá za Fausta⁸⁰; na konci, v císařově stanu, se situace otočí a Faust naopak říká místo Mefistofela informace, které nemůže běžný smrtelník znát:

⁷⁴ GOETHE, s. 79.

⁷⁵ GOETHE, s. 79.

⁷⁶ GOETHE, s. 80.

⁷⁷ GOETHE, s. 81–82.

⁷⁸ GOETHE, s. 82.

⁷⁹ GOETHE, s. 84–85.

⁸⁰ GOETHE, s. 86.

*„Císař: Na kopcích – zjev to podezřelý –
jiskry se náhle rozsršely;
na hrotech oštěpů se chvějí
světélka v strašidelném reji –
to je mi trochu přízračné!*

*Faust: To zmizelé jsou duše, pane
duchové to síly nevydané ...*⁸¹

Podstatnou složkou každého vztahu – ať dvou postav reálných či literárních – je míra vzájemné důvěry, resp. nedůvěry. U Mefistofela je nedůvěra k jeho oběti patrná už ve chvíli, kdy vyžaduje podpis smlouvy,⁸² ale sám jako dobrý pokušitel napovídá Faustovi: „Jen sobě důvěřuj a naučíš se žít.“⁸³ Sebedůvěra namísto důvěry v Boha je nebiblická⁸⁴ a nabádání k ní patří mezi běžné čertovské praktiky.

Před tím, než Faust začne Markétku svádět, se Mefistofeles již k Faustovi (možná za účelem jej vyprovokovat) nechová příliš uctivě, říká: „*Mluvíš jako zpustlíci pustí, / co květin ky vidí je pro sebe růsti.*“⁸⁵ Tato replika nepůsobí jako typická pokušitelská pobídka, ale spíše jako výchovná otcovská rada od Boha, stejně tak je pozoruhodná tím, že Mefistofeles Fausta snad poprvé téměř uráží.

V kapitole nadepsané Les a sluj se komunikace Fausta s Mefistofelem vystupňuje do explicitního vzájemného urážení, kde Mefistofeles Fausta přirovnává k ropuše a připomíná mu, že je „syn hroudy,“ tedy že z prachu je a v prach se obrátí, jak stojí na začátku biblické knihy Genesis: „*Budeš se plazit po břiše a žrát prach po všechny dny svého života.*“⁸⁶ Dále: „... *prach jsi a v prach se obrátíš.*“⁸⁷ Po biblických verších přejdeme k citaci z Goetha, kdy Mefistofelova slova připomínají, co v Bibli říká Hospodin:

*„Faust: Mohl bys mi věru pokoj dát,
a ne mě zrovna dneska týrat.*

⁸¹ GOETHE, s. 439.

⁸² GOETHE, s. 81.

⁸³ GOETHE, s. 93.

⁸⁴ Jeruzalémská bible: Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou, s. 922.

⁸⁵ GOETHE, s. 120.

⁸⁶ Jeruzalémská bible: Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou, s. 45.

⁸⁷ Jeruzalémská bible: Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou, s. 45.

Mefistofeles: Aj, s pokojem tě nechám rád;

i co tě vede: já se vtírat?

Jsi trapná, hrubý, zbrklý tovaryš,

ztratit tě, ztráta není hrozná.

Ty celý den se něco natrápíš!

Nač pán má chuť a co ho přešlo již,

to na nosánku stěží se mu pozná.

Faust: Ušetř mne téhle písničky!

Za to, že nudíš, mám ti chválu pět?

Mefistofeles: Ty hroudy symu maličký,

čím byl by beze mne tvůj svět?

Byls mátohami zfantěn celičký,

já na řadu však vyhojil tě let;

mne nebýt, z téhle hvězdičky

musil ses dávno poroučet.

Nač jsi sem zalez do té skalní díry,

co tady dřepíš mezi výry?

Mokvá tu z kamení a mechem zatuchá,

a ty to lokáš jako ropucha. ⁸⁸

Níže se ve vzájemném urážení pokračuje:

„Faust: Fuj na tebe!

Mefistofeles: To líbit se vám nechce.

„Fuj“ v mravním patosu se vysloví tak lehce ...

Už zase jsi jak hřebec štvaný,

tvor vysílený, vyčerpaný

bud' chtičem, nebo úděsem. ⁸⁹

Když si Mefistofeles vezme do úst Markétu, Faust jej dokonce nazve zmijí, a pro větší gradaci dokonce dvakrát hned za sebou.⁹⁰

⁸⁸ GOETHE, s. 151.

⁸⁹ GOETHE, s. 15.

⁹⁰ GOETHE, s. 153.

Další vzájemné urážení můžeme pozorovat v Martině zahradě:

*„Mefistofeles: Holčička má tě na špagátku,
ty – nadsmyslný holkaři.*

Faust: Ty z plamenu a bláta spratku.“⁹¹

Dalších téměř čtyřicet stran textu nepřináší žádné zvraty do vztahu Fausta a Mefistofela; tento vztah se začne více rozvíjet v obraze nadepsaném *Pomurý den*, ve které Faust Mefistofela coby „ničemného ducha,“ který mu zatajil informaci o tom, že Markéta je ve vězení, nejdříve uráží, ale později se začnou domlouvat na spolupráci:

„Faust: ... Ty zrádný, ničemný duchu! A tos mi zatajil. Stůj jen, stůj, zuřivě koulej d'ábelskýma očima! Stůj a vzdoruj mi svou nesnesitelnou přítomností.“⁹²

Dále pokračuje v agresivním urážení: „*Pse! Ohyzdný netvore! – Proměň ho, ty nekonečný duchu, proměň toho červa zase v podobu psi... Proměň ho zas v tu jeho oblíbenou podobu, aby přede mnou v písku po bříše lezl, abych já do toho vyvrhele kopal... Mně proniká do morku kostí, mně rozleptá duši bída té jediné – a ty se šklebiš nevzrušen osudem tisíců!*“⁹³

Na to Faustovi Mefistofeles odpovídá tak, aby svalil veškeré neblahé pocity na něj: „*Teď jsme zas u konce se svým filipem, teď jsme tam, kde vám, lidem, přeskakuje! Proč se s námi spolčuješ, nevydržíš-li až do konce? Chceš litat a máš strach ze závratí? Vnutili jsme se my tobě, nebo ty nám?*“⁹⁴

Faust v této situaci stále projevuje k Mefistofelovi mohutný odpor, nazývá jej hanebníkem a nestvůrou,⁹⁵ ale přistupuje na jeho návrh: „*Uspím žalárníka, ty se zmocni klíčů a lidskou rukou ji vyveď na svobodu. Já budu na stráží, kouzelní oři jsou přichystáni, unesu vás. To zmohu*“⁹⁶

Do konce prvního dílu se již vztah Fausta a Mefistofela zásadně nemění, na samém závěru se zjeví, když Faust chce prchnout Markétou z vězení, ona v Mefistofelovi poznává démona, a Mefistofeles mizí s Faustem.⁹⁷

⁹¹ GOETHE, s. 162.

⁹² GOETHE, s. 200.

⁹³ GOETHE, s. 200.

⁹⁴ GOETHE, s. 200.

⁹⁵ GOETHE, s. 201.

⁹⁶ GOETHE, s. 201–202.

⁹⁷ GOETHE, s. 211–212.

Druhý díl tragédie v pěti dějstvích

V druhém dílu Fausta se již vztah obou klíčových postav nevyvíjí tak dynamicky jako v prvním dílu, ale i tak si zaslouží naši pozornost.

První dějství

Převážná část prvního dějství se zabývá zajímavou hrou s antickými náměty, ale do problematiky, kterou se tato bakalářská práce zabývá, příliš nového nepřináší. Více se vztah Fausta s Mefistofelem začne rozvíjet až v obraze, který se odehrává na temné galerii; Faust tam začíná Mefistofelovi vytýkat, že jej vždy do něčeho uvrtá, a obviňuje jej, že potom odchází a zanechává Fausta jeho vlastnímu osudu („*vymknout se mi chceš*“).⁹⁸ Mefistofeles jej plísni za to, že Faust císaři lehkověrně slíbil, že uvidí Helenu s Paridem, Faust zase přehazuje vinu za celý problém na Mefistofela slovy: „*Tys nevzal, brachu, v rozpočet, / kam nás tvůj kousek vlastně ved. / Když jsme mu opatřili jmění, / chce od nás také pobavení.*“⁹⁹ Mefistofeles se brání, že to takto rychle nelze,¹⁰⁰ což mu Faust vyčítá: „*Ta stará písnička je zase tu! / U tebe vždycky všechno nemožno je. / Otec všech překážek, toť jméno tvoje, / za každou cestu žádáš novou mzdu.*“¹⁰¹ Poté Mefistofeles posílá vyděšeného Fausta k matkám–bohyním.¹⁰² Faust dupne a propadne se.¹⁰³

V této chvíli situace vypadá tak, jako by Mefistofelovi na Faustovi vůbec nezáleželo, ale když v císařově paláci neví, co dřív dělat s lidmi okolo sebe, začne se Fausta coby svého kolegu a partnera shánět: „*Ó matky, matky! Fausta propustíte mi.*“¹⁰⁴

V dalším obraze v rytířském sále se Faust opět zjevuje a Mefistofeles mu z budky sufléra chvílemi napovídá¹⁰⁵, situace tedy zároveň vypadá jako spolupráce dvou kolegů a zároveň je vidět typický vztah démona-pokůšitele, který své oběti napovídá a který dokonce na konci této scény vezme Fausta na svá ramena, což můžeme chápat, jako by chtěl pomoci svému partnerovi, nebo jako by jej chtěl unést do pekla.¹⁰⁶

⁹⁸ GOETHE, s. 271.

⁹⁹ GOETHE, s. 271.

¹⁰⁰ GOETHE, s. 271.

¹⁰¹ GOETHE, s. 272.

¹⁰² GOETHE, s. 272.

¹⁰³ GOETHE, s. 276.

¹⁰⁴ GOETHE, s. 279.

¹⁰⁵ GOETHE, s. 280–281.

¹⁰⁶ GOETHE, s. 287.

Druhé dějství

Ve druhém dějství se vrací obdobná situace, jakou jsme mohli pozorovat na začátku prvního dílu, v němž ve studovně Mefistofeles, jsa oblečen do Faustova dlouhého hávu, rozmlouvá s Faustovým žákem. Druhé dějství druhého dílu se odehrává ve stejném prostředí: „*vysoce klemutý, těsný gotický pokoj, kdys Faustův; nezměněn*“¹⁰⁷, rozmlouvající postavy jsou také stejné, ale Mefistofeles učiní značný obrat – sám se identifikuje jako ďábel, resp. podává informace, které zná pouze ďábel sám:

*„Bakalář: ... člověk, nad třicítku má-li,
už dávno vlastně nežije.*

Nejlíp by bylo, utratit ho včasně.

Mefistofeles: Zde ďábel nemá, co by dodal vlastně.

Bakalář: Jestli já nechci, ďábel nesmí být.

*Mefistofeles: stranou Ďábel ti nohu nastaví,
jen klid!*“¹⁰⁸

Mefistofelovo promlouvání jménem ďábla ovšem není v rozporu s jeho sebeidentifikací ve stejné místnosti na začátku prvního dílu: „*Té síly díl jsem já, / jež, chtíc vždy páchat zlo, vždy dobro vykoná,*“¹⁰⁹ ani s tím, že jej Hospodin nazval „*duchem, který popírá*“ a „*čtverákem*“.¹¹⁰

Třetí dějství

V celém třetím dějství se Mefistofeles vůbec nevyskytuje a Faust se o něm také nezmiňuje, můžeme tedy jen stručně konstatovat, že se v tomto dějství nikterak vzájemný vztah protagonisty a reprezentanta pekla nevyvíjí.

Čtvrté dějství

Ani čtvrté dějství neoplývá přílišnou dynamikou vývoje vztahu Fausta a Mefistofela, avšak při přípravě k bitvě si oba přizvukují:

„Mefistofeles: ...

Slyšte, jak před bojem už rádí.

Drnčení plechu k půtkám svádí.

¹⁰⁷ GOETHE, s. 288.

¹⁰⁸ GOETHE, s. 296.

¹⁰⁹ GOETHE, s. 68.

¹¹⁰ GOETHE, s. 31.

*Praporců cáry vzduchem poletují,
standarty nedočkavě větrem dují.
Přichystán, vězte, je tam dávný lid,
jenž čerstvých bojů účasten chce být.*

*Faust: Nebe je náhlým šerem kryto,
jen občas rudě završí to
jak v bojechtivé předtuše;
krvavě blýskají už zbraně,
v půtku se mísí les a stráně,
vzduch, širá klenba nebes, vše. “¹¹¹*

Níže se císař podivuje světélkám ve strašidelném reji; na to mu Faust odpovídá informace, které by čtenář čekal od Mefistofela (prohodí si role – na začátku prvního dílu odpovídal Mefistofeles za Fausta,¹¹² nyní Faust za Mefistofela): „*To zmizelé jsou duše, pane, / duchové síly nevydané, / to Dioskorů světlo plane, / lodníky všemi uctívané: / k pobídce do boje to žhne.*“¹¹³

Páté dějství

V pátém dějství pozorujeme Fausta jako starého muže,¹¹⁴ který bilancuje a začíná projevovat reflexi: „*Hvězdy svou září tlumí již. / Ochabl plamen, šlehá níž. / Větrík, jenž zadul v žár a troud, / přináší ke mně dým a čoud. / Spěšný byl příkaz, kvapný čin!*“¹¹⁵ Faust si tedy uvědomuje svoji ukvapenost. Záhy umírá a jeho vztah s Mefistofelem už se dále nemůže vyvíjet, andělé odnáší, co je na Faustovi nesmrtelného, a Mefistofeles si zoufá: „*Jak je mi! – / Druhý Job jsem, sám nežit, / sám sobě málem zprotiven.*“¹¹⁶

Havlův Fistula a jeho vztah k Foustkovi

V prvním obraze se vztah Foustky a Fistuly nevyvíjí, protože nedojde k vzájemné interakci obou postav.

Na začátku druhého obrazu vidíme Foustku v jeho staromládeneckém pokoji, a aby klišé zasvěcení se ďáblu nebylo dost malé, kreslí si na zemi kruh křídou při rituálu se čtyřmi

¹¹¹ GOETHE, s. 438.

¹¹² GOETHE, s. 86.

¹¹³ GOETHE, s. 439.

¹¹⁴ GOETHE, s. 460.

¹¹⁵ GOETHE, s. 469.

¹¹⁶ GOETHE, s. 486.

svíčkami. Zdeněk Neubauer vysvětluje kruh jako symbol duchovní, kosmické jednoty světa, čtverec ze svící jako znázornění čtyř živlů.¹¹⁷ Na rozdíl od Mefistofela, který vešel v podobě pudla, za Faustem přichází Fistula v lidské podobě, přestože nějakou paralelu mezi ním a zvířetem můžeme najít – Fistula zapáchá a hned se chová jako doma, když se přezouvá do bačkor, které si přinesl;¹¹⁸ Goethův Mefistofeles se na návštěvě u Fausta nepřezouvá, ale pak se dopustí drzejšího činu – oblékne si Faustův dlouhý háv a vydává se za něj v přítomnosti žáka Wagnera.¹¹⁹ Na rozdíl od Mefistofela, který se na Faustův dotaz představí slovy: „*Té síly díl jsem já, / jež, chtíc vždy páchat zlo, vždy dobro vykoná,*“¹²⁰ se Fistula nejprve na otázku, s kým má Foustka tu čest, nepředstaví, později vyřkne prostě a jednoduše sám od sebe: „*Jmenuji se Fistula,*“ a ochotně o sobě podá další informace – že trvale není zaměstnán, protože je invalidním důchodcem.¹²¹ Stejně jako Mefistofeles zdánlivě vidí do Faustovy hlavy a zná jeho záměry a úvahy (např. o fióle a možnosti sebevraždy, jak bylo naznačeno výše),¹²² Fistula zná Foustkovy úvahy a záměry (jít na ústavní večírek), což může na diváka, který hru sleduje poprvé, působit dojmem, že Fistula jako Mefistofeles vidí do hlavy své potenciální oběti; za pozornost stojí, že obě zmínky, v nichž reprezentant ďábla upozorňuje protagonistu na to, že zná jeho myšlenky, se týkají aktu pití tekutiny, přestože v prvním případě se jedná o nepoměrně vážnější pití – jedu –, kdežto ve druhém případě je tento motiv parodizován zmínkou o večíрку, na kterém se očekává konzumace alkoholu; celý dialog je ukončen první mistrnou slovní hříčkou, ve které Fistula dává najevo, že v některých ohledech má nad Foustkou převahu:

„Foustka: ... Na rozdíl od vás jsem totiž zaměstnán a za chvíli odcházím.

Fistula: Na ústavní večírek, že? To máte ještě dost času!

Foustka: Jak víte, že jdu na ústavní večírek?

Fistula: A před mým příchodem jste si taky nepočínal zrovna jako člověk, který spěchá –

Foustka: O tom, co jsem dělal před vaším příchodem, nic nevíte –

¹¹⁷ NEUBAUER, s. 25.

¹¹⁸ HAVEL, s. 78.

¹¹⁹ GOEHTE, s. 86

¹²⁰ GOETHE, s. 68.

¹²¹ HAVEL, s. 78.

¹²² GOETHE, s. 76.

Fistula: Nezlobte se, ale o tom, co vím a co nevím a jak vím to, co vím, vím rozhodně víc já než vy. ¹²³

Hned z počátku Pokoušení je vztah mezi Foustkou a Fistulou vyhocenější než vztah mezi Faustem a Mefistofelem, což pokračování právě uvedeného dialogu ještě zostří:

„Foustka: Pane Fistulo, ptám se vás vážně, přímo a stručně, očekávaje od vás vážnou, přímou a stručnou odpověď: co chcete?

(Krátká pauza.)

Fistula: Říká vám něco jméno Marbuel? Nebo Loradiel? Nebo Lafiel?

Foustka: (sebou vylekaně šubne, hned se však ovládne, okamžik hledí strnule na Fistulu a pak zvolá) Ven!

Fistula: Jak prosím?

Foustka: Říkám: ven!

Fistula: Jak – ven?

Foustka: Opusťte okamžitě můj byt a nikdy se v něm už neukazujte!

(Fistula si spokojeně zamne ruce.)

Slyšel jste?

Fistula: Slyšel jsem dobře a raduji se z této vaší reakce, neboť mi jednoznačně potvrzuje, že jsem na správné adrese.

Foustka: Jak to myslíte?

Fistula: Svým úlekem jste přece jasně prozradil, že dobře znáte váhu mých kontaktů, a tu byste zase nemohl znát, kdybyste se o jmenované veličiny tak či onak sám už dříve nezajímal

–

Foustka: Ta jména mi nic neříkají, nevím vůbec, o čem mluvíte.“

V tomto rozhovoru z Foustky číší agrese, která je zjevně způsobena rozrušením ze zjištění, že Fistula ví nejen o jeho předchozí činnosti, záměrech a myšlenkách, ale především o jeho zájmu o magii; oproti téměř distingovanému počátku vztahu a komunikace Mefistofela a Fausta je

¹²³ HAVEL, s. 78.

vztah Fistuly a Foustky dynamičtější, jak co se komunikační úrovně týče, tak přímější cestou k meritu jednání.

Fistula dále vyslovuje domněnku, že by jej Foustka mohl považovat za provokatéra: „... *nad vaším původním strachem ze mne jako prostředníka oněch kontaktů převládá strach ze mne jako možného provokatéra.*“¹²⁴ Tato věta nás vrací opět k rozhovoru Mefistofela s Hospodinem v Prologu v nebi v Goethově Faustovi, protože naopak Hospodin Mefistofela téměř nazývá provokatérem v replice: „*Z těch duchů, kteří popírají, / vždy čtverák nejmiň na obtíž mi byl.*“¹²⁵

Dále Fistula nabízí Foustkovi širší paletu možností, za koho jej považovat, než činí Mefistofeles a jemu podobní literární ďáblové: „*Máte tudíž jen tři možnosti: zaprvé: mít mě za provokatéra a trvat i nadále na mém okamžitém odchodu. Zadruhé: nemít mne za provokatéra a důvěřovat mi. Zatřetí: nemít na otázku mého provokátérství zatím hotový názor a zaujmout proto vyčkávací postoj, to znamená na jedné straně mne hned nevyhodit, na druhé straně ale přede mnou neříkat nic, čeho bych, jsa provokatérem, mohl eventuálně proti vám využít. Doporučuji vám třetí alternativu –*“¹²⁶ Foustka „třetí alternativu“ přijímá, ale stejně jako Faust je nedůvěřivý a obává se o svou reputaci: „*Dobrá, přijímám ji, ovšem s dodatkem, že se nemusím v hovoru s vámi nijak kontrolovat či omezovat, protože u mne nepřipadá v úvahu, že byste si mohl myslet a tím spíše vyslovit něco, co by proti mně bylo jakkoli použitelné.*“¹²⁷ Na to Fistula reaguje kladně, oceňuje Foustkovu inteligenci, opatrnost a předvídavost, a konstatuje, že se mu s ním bude dobře spolupracovat.¹²⁸

Po pozoruhodném dialogu, v němž Foustka Fistulovi vyčítá redundanci mluveného projevu (později použije slovo žvanivost) a Fistula Foustkovi oplácí stejnou měrou, byť je o dost kultivovanější než by čtenář čekal u literárního ďábla, konsternuje Foustku informací o tom, že mají spolupracovat a že má Foustku dokonce učit (a nejen učit), což Foustka neguje a obhajuje se svým vědeckým názorem na svět.¹²⁹ Následně spolu oba neuzavřou klasickou smlouvu ďábla a jeho potenciální oběti, která by byla jasně definována,¹³⁰ kterou by ona oběť podepisovala vlastní krví, ale prostou rukou dáním stvrzenou dohodu, že Foustka bude odděleně od svého vědeckého uvažování zkoumat na Fistulovi esoteriku za účelem jejího

¹²⁴ HAVEL, s. 79.

¹²⁵ GOETHE, s. 31.

¹²⁶ HAVEL, s. 80.

¹²⁷ HAVEL, s. 80.

¹²⁸ HAVEL, s. 80.

¹²⁹ HAVEL, s. 80–81.

¹³⁰ NEUBAUER, s. 28.

potírání; vzájemná dohoda je stvrzena pouhým podáním ruky, která je ovšem ve Fistulově případě ledově chladná,¹³¹ smlouva je vlastně pouhou nabídkou spolupráce, „*je vyslovena ústně, vágně, jaksi jen tak mimochodem uprostřed „zdvořilostního žertování.*““¹³² Na rozdíl od smlouvy ve Faustovi, zde nepadne jediné slovo o duši – dokonce se zdá, že Foustka o své duši neví a ďábel ji nechce získat; vzniká tedy prostor pro otázku, o co se vlastně jedná, když ne o duši, o jakou motivaci či smysl; odpovědět lze, že Foustka je karikaturou Fausta, nese bytostné rysy ve zvýrazněné podobě.¹³³

Ve třetím obraze se Fistula nevyskytuje a jediná zmínka, která s ním souvisí, je monolog o ďáblovi, který Foustka řekne Markétě před tím, než mu vyzná lásku: „*Když člověk vypudí ze svého srdce Boha, otevře tam přístup Ďáblovi. Anebo není snad to velké dílo zkázy, včetně stále tupější svévole mocných a stále tupější poddanosti bezmocných, páchané v dnešním světě pod praporem vědy – jehož poněkud groteskní vlajkonoši jsme ostatně i my – dílem vpravdě ďábelským? Ďábel je, jak známo, mistrem přetvářky. A lze si pro něj snad představit důmyslnější převlek, než jaký mu nabízí novodobě nevěrectví? Vždyť nejvděčnější manévrovací prostor musí nalézat nutně tam, kde se na něj přestalo věřit.*“¹³⁴

Čtvrtý obraz zanecháme bez většího komentáře, protože není důležitý pro vztah Foustky a Fistuly, ale Foustky a Vilmy a především Foustky a Markéty, která se do něj zamiluje;¹³⁵ Fistula je pouze v proudu řeči zmíněn jako „ten invalida“:

„*Vilma: ... toho invalidu nám byl čert dlužen! Popletl ti hlavu! Ty bys byl schopen si s ním něco začít?*“

Foustka: Proč ne?“¹³⁶

V pátém obraze se opět Fistula neukáže, ale primář ve vědeckém ústavu řekne zaměstnancům, že někdo z jejich řad s magií obcuje: „*Máme v ústavu vědeckého pracovníka – vědeckého, prosím, to slovo podtrhuji – který se už dlouho a ovšem tajně, což jen dokresluje jeho dvoutvářnost, zabývá různými hermetickými disciplínami, od astrologie přes alchymii až po magii a theurgii, aby hledal v těchto kalných vodách jakési zasuté poklady údajně vyššího –*“

¹³¹ HAVEL, s. 81–82.

¹³² NEUBAUER, s. 28.

¹³³ NEUBAUER, s. 14.

¹³⁴ HAVEL, s. 90.

¹³⁵ HAVEL, s. 90.

¹³⁶ HAVEL, s. 94.

rozumějte: předvědeckého – poznání!“¹³⁷ Primářův zástupce na výzvu svého nadřízeného uvede, že to je Foustka, primář sám ostatní zpraví o tom, že Foustka dostane okamžitou výpověď.¹³⁸

V šestém obraze vidíme vysedávat Fistulu ve Foustkově bytě za jeho stolem. Fistula se, podobně jako Mefistofeles do Faustovy pracovny, dostal k Foustkovi domů Istí, ovšem ne v podobě pudla, ale přesvědčil Foustkovu bytnou, aby jej dovnitř pustila, aby nemusel postávat venku se svou chromou nohou. Povšimněme si detailu postižené nohy, typické pro literární zpodobení d'ábla; když odhlédneme od lidové představivosti čerta s koňským (nebo jiným zvířecím) kopytem.

Foustka Fistulu obviňuje ze lži a jako obvykle, chová se k němu značně odměřeně, Fistula je naopak nadšen svým (ze svého pohledu) úspěchem, protože se do Foustky zamilovala Markéta.¹³⁹ Fistula Foustkovi prostě oznamuje, že se do něj na ústavním večírku „vtělil duch lásky Jeliel“ a vše zařídil sám: „Přece jste si nemyslel, že se na ústavní večírek dostaví ve večerním úboru duch lásky Jeliel a zařídí něco za vás na způsob nějakého dohazovače? Jak jinak myslíte, že to mohl udělat, než skrze vás samotného? Prostě se do vás vtělil! Nebo lépe: prostě jen to, co ve vás vždycky je a dríme neprojeveno, on probudil a osvobodil. Nebo ještě přesněji: vy sám jste se přece odhodlal popustit určitým svým vnitřním mohutnostem uzdu – vy sám jste tedy takřkajíc zapracoval za něj či v jeho intencích a prosadil se tak v podobě nesoucí jeho jméno!“¹⁴⁰

Poté se Foustka s Fistulou hádá o vlivu Jeliela a do hry se dostává slovo „d'ábel“:

„Foustka: ... Jste d'ábel a nechci s vámi nic mít –

Fistula: Zase to nevidíte vyváženě! Pokud d'ábel existuje, tak především v nás.

Foustka: Pak jste ovšem vy jeho obzvlášť oblíbeným obydlím.

Fistula: Přeceňujete mě přinejmenším tak, jak jste před okamžikem přeceňoval sebe. Pochopte to přece: jsem jenom katalyzátor, který svým bližním pomáhá probudit či urychlit to, co v nich už dávno bez něj je či probíhá... Víte, proč jste mě nazval d'áblem? Abyste svou odpovědnost lokalizoval ze samého strachu ze svých skrupulí a z toho ve, co je láme – kamsi vně, mimo své

¹³⁷ HAVEL, s. 99.

¹³⁸ HAVEL, s. 100.

¹³⁹ HAVEL, s. 104.

¹⁴⁰ HAVEL, s. 105.

*já, v daném případě do mne, a tímto – jak vy vědci říkáte – „přenosem“ či „projekcí“ si usnadnil život!*¹⁴¹

Fistulova sebedefinice slovem katalyzátor nás vede k úvahám o tom, že stejným způsobem pracuje místy i Goethův Mefistofeles.

Dále Fistula zdůrazňuje, že by s Foustkou nehnul ani o milimetr, kdyby Foustka nesnil tajně sám o svém posunu,¹⁴² coby diváci (čtenáři) dobře víme, že Foustka opravdu o posunu na poli magie snil, když na začátku druhého obrazu kolem sebe maluje kruh za svitu svíček u rozevřené starobylé knihy.¹⁴³ V průběhu šestého obrazu se Foustka přesouvá do stadia zdánlivé kajícínosti, přiznává si svá pochybení a předjímá svůj konec: *„Není mi zcela známo jak, nicméně se nějak dopátrali mých kontaktů s vámi, za což budu s největší pravděpodobností vyloučen z ústavu, exemplárně potrestán, veřejně zhanoben a asi existenčně i jinak zničen. Ten důvod je – aspoň pro mne osobně – ovšem pouze vnější a bezvýznamný; pravý smysl toho, co mne čeká, spatřuji v něčem jiném: bude ti zasloužený trest za neodpustitelnou neodpovědnost, s níž jsem si počínal, za to, že jsem ztratil mravní bdělost a podlehl svůdnému pokušení, omámen přitom jedem rodící se neopodstatněné, zlé a z čiré ješitnosti vyrůstající žárlivosti, a tím se pokusil vlastně zabít dvě mouchy jednou ranou: kohosi získat a kohosi zároveň ztratit. Byl jsem zaslepen vskutku čímsi ďábelským v sobě. a jsem vám tudíž vděčen za to, že jste mi – ať už z jakýchkoli důvodů a v jakékoli míře k této zkušenosti pomohl: probudiv ve mně současně to svůdné pokušení i tu zlovolnou žárlivost, umožnil jste mi lépe poznat sebe sama včetně mých nejtemnějších stránek. Ale nejen to: svým výkladem jste mi pomohl osvětlit i pravý zdroj mého pochybení, který opravdu neleží jinde než ve mně samotném. Našeho setkání, dá-li se tak nazvat způsob, jímž jste se mi vmítil, tedy nelituji. Byla to důležitá lekce a vaše temné záměry mi pomohly objevit v sobě nové světlo.*¹⁴⁴

Tento monolog, zdánlivé Foustkovo prozření a zvláště jeho poslední věta nám navozují již zmíněnou slavnou Faustovu sebedefinici: *„Té síly díl jsem já, / jež, chtěc vždy páchat zlo, vždy dobro vykoná.*¹⁴⁵ Na rozdíl od Goethova Fausta, který dokáže být aktivním rádcem a osobou účastníkem se všemožných peripetií Faustových v prvním i druhém díle tragédie, Fistula nejen

¹⁴¹ HAVEL, s. 105–106.

¹⁴² HAVEL, s. 106.

¹⁴³ HAVEL, s. 77.

¹⁴⁴ HAVEL, s. 105–106.

¹⁴⁵ GOETHE, s. 68.

že děj neposouvá, ale dokonce ani nedává rady; sám říká: „*Jak jste pochopil, konkrétní rady nedávám a za nikoho nic nezařizuji. Nanejvýš občas stimuluji* –“¹⁴⁶

Sedmý obraz nepřináší žádné zásadní informace o vztahu protagonisty a ďábla, ale sluší se uvést, že v něm zazní zmínka o pokusu o Markétinu sebevraždu,¹⁴⁷ což můžeme vnímat jako analogii k faktu, že Goethova Markéta chce zůstat dobrovolně ve vězení, ve kterém čeká na popravu, přestože jí Faust dává příležitost utéci.¹⁴⁸ V druhé polovině sedmého obrazu Foustka obhájí před kolegy i primářem svůj zájem o magii jako součást svého boje proti ní, a zůstává proto zaměstnán ve výzkumném ústavu.¹⁴⁹

V osmém obraze se nikterak nevyvíjí vztah Foustky a Fistuly, zato Foustky a Vilmy, která se obává, že Foustku posedl skutečný ďábel¹⁵⁰ a která se s ním na základě jeho obvinění, že je donašečkou, rozchází.¹⁵¹

V devátém obraze se opět setká Foustka s Fistulou a toto setkání je pro vývoj jejich vztahu stejně podstatné jako jejich první kontakt. Fistula je při příchodu vybaven informacemi o tom, jakým způsobem si Foustka zařídil, že bude moci zůstat ve výzkumném ústavu. Fistula se Foustkovi vysmívá za diletantský pokus jej obelstít, poté promluví vážněji a obviní jej z porušení pravidel hry a na chvíli připustí hypotetickou možnost, že by byl ďábel:

„Fistula: Vy nemáte pocity, že i naše spolupráce má svá pravidla? Bourejte si skrupule, jak vám libo – jak víte, takové počínání vždy a ze zásady vítám. Podvádět ale i toho, kdo vás po této vzrušující, ba řekl bych přímo revoluční cestě vede, to byste přeci jen asi neměl! I revoluce má své zákony! Mírně jste mi řekl, že jsem ďábel. Představte si na okamžik, že bych jím skutečně byl! Jak myslíte, že bych asi reagoval na váš diletantský pokus mne obelstít?

Foustka: Já se vás přece nepokouším obelstít?

Fistula: Pokud jsme si to vyloženě neslibili, ze situace rozhodně vyplynulo; že nebudeme o své spolupráci s nikým mluvit a tím méně o ní referovat institucím, které jí nepřejí nic dobrého. Dalo by se říci, že jsme si začali – byť s přirozenou zdrženlivostí – důvěřovat.“¹⁵²

¹⁴⁶ HAVEL, s. 108.

¹⁴⁷ HAVEL, s. 110.

¹⁴⁸ GOETHE, s. 209–211.

¹⁴⁹ HAVEL, s. 112–113.

¹⁵⁰ HAVEL, s. 119.

¹⁵¹ HAVEL, s. 120.

¹⁵² HAVEL, s. 125.

Na základě série obvinění a téměř sofistického monologu o lži a o hranicích, se Foustka o pár veršů níže začne snažit o vyllhanou obhajobu: „Na hlavu padlý nejsem. Mohl jsem to příslibit jen proto, že jsem byl od první chvále pevně rozhodnut svůj příslib nejen nedodržovat, ale postavení, které mi vybuřoval, zároveň šikovně využít – přirozeně za průběžných konzultací s vámi – v našem duchu a v náš prospěch, to znamená získávat kontrolu nad jejich informacemi a přitom je zaplavovat našimi dezinformacemi; zahlazovat jim pravé stopy a přitom je zaměstnávat lichými, zachraňovat jejich prostřednictvím ty z nás, kdo jsou ohroženi, a potápět ty, kdo nás ohrožují – a tím vším sloužit naší věci jako člověk ukrytý v samém lůně našeho nepřítele, ba co víc, přímo v čele tohoto nepříteleva oddělení, které je k boji proti nám určeno. Překvapuje mne a mrzí, že jste můj záměr ihned nepochopil a neoceníl –“¹⁵³

Mohlo by se zdát, že se Foustka obhajuje přesně v duchu jednání ducha politiky Haajaha a proti Fistulovi používá jeho vlastní zbraně; ten se této promluvě sice vysměje, ale přistoupí na obhajobu a využije ji ve svůj prospěch; přitom mimoděk sdělí, že opravdu není ďábel: „*I když jste si tuhle koncepci vymyslel až teď, přistupuji na ni, abych vám dal poslední šanci. I v našem prostředí lze odpouštět a dávat příležitost k nápravě... Jak zřejmo, k vašemu velkému štěstí skutečně nejsem ďábel: zrada, která vám u mě prošla, byť jen jednou a naposled, u něj by vám rozhodně neprošla.*“¹⁵⁴

Foustkovi se po přijetí obhajoby uleví a podruhé za celou hru dojde k fyzickému kontaktu mezi dvěma protagonisty, když Foustka Fistulu obejmě; situace je však opačná a vygradovaná (ve druhém obraze se Foustka lekl toho, jak chladný je Fistula, na konci devátého obrazu naopak Foustkům ještě větší chlad vyděsil Fistulu; odpověď obou na nečekaný chlad toho druhého je stejná), než když si podali ruce na konci druhého obrazu, pro porovnání uvádíme oba dialogy.

Na konci druhého obrazu: „*Foustka: Člověče, vy snad máte padesát pod mlou!*
Fistula: (směje se) Tolik ne –“¹⁵⁵

Na konci devátého obrazu: „*Fistula: Člověče, vy snad máte sto pod mlou!*
Foustka: (směje se) Tolik ne –“¹⁵⁶

¹⁵³ HAVEL, s. 126.

¹⁵⁴ HAVEL, s. 126.

¹⁵⁵ HAVEL, s. 82.

¹⁵⁶ HAVEL, s. 126.

Tento motiv převleku (byť verbálního) nacházíme i v Goethově Faustovi, když se ve Faustově pracovně Mefistofeles převléká i vydává za Fausta¹⁵⁷ a ke konci druhého dílu před císařovým stanem Faust odpovídá za Mefistofela.¹⁵⁸

V posledním, desátém, obraze celý děj (a také vztah Foustky a Fistuly) přináší zásadní zvrát; coby čtenáři či posluchači zjišťujeme, že o Foustkově snaze být zadobře jak s vědeckým ústavem, tak s invalidním důchodcem a pokušitelem Fistulou, nevíme pouze my a obě právě uvedené postavy, ale také primář, protože je s Fistulou spřažen, a proto o všem informován – Fistula dosvědčí, že mu Foustka přislíbil, že bude „*člověkem v lůně nepřitele*“.¹⁵⁹ Foustka se v jedné ze svých posledních replik omlouvá Vilmě¹⁶⁰ za své absurdní podezření, že je donašečkou¹⁶¹. Fistula jej upozorňuje, že mu celou dobu různými náznaky dával najevo, že má různé alternativy a že je sám strůjcem svého osudu; dále praví: „*Nenaletěl jste mně, ale sám sobě, totiž své vlastní pýše, která vám namlouvala, že to dokážete hrát současně na všechny strany a že vám to projde. Anebo si nevzpomínáte, jak jsem vám zeširoka vysvětloval, že nějakou autoritu – ať už jakoukoli – člověk respektovat musí, nechce-li špatně dopadnout?*“¹⁶² Foustka, který jako by poslouchal Mefistofelovu radu: „*Jen sobě důvěřuj a naučíš se žít,*“¹⁶³ sám přiznává, že se mu ona hra na více stran najednou nepodařila vyhrát, a dospívá i ke katarzi: „*Foustka: Je to paradoxní, že až teď, kdy jsem definitivně prohrál a mé poznání mi už k ničemu není, začínám tomu všemu rozumět. Fistula má pravdu: byl jsem domýšlivý blázen, který si myslel, že může z ďábla těžít a přitom se mu nemusí upsat. Jenomže ďábla, jak známo, obelstít nelze!*

...

Fistula: Pozor, pozor! Já přece neříkám – a netvrdil jsem to dokonce ani při realizaci té provokace – že existuje nějaký ďábel!“¹⁶⁴

¹⁵⁷ GOETHE, s. 86.

¹⁵⁸ GOETHE, s. 438

¹⁵⁹ HAVEL, s. 113.

¹⁶⁰ HAVEL, s. 133.

¹⁶¹ HAVEL, s. 118–119.

¹⁶² HAVEL, s. 133–134.

¹⁶³ GOETHE, s. 93.

¹⁶⁴ HAVEL, s. 134.

Dále Foustka označí za ztělesnění zla primáře, Foustku jen za subordinovaného čertíka,¹⁶⁵ ale to již pro obsah této práce, která se primárně chce zabývat vztahem Foustky a Fistuly, není podstatné.

Závěr

Havlův Foustka je, stejně jako Goethův Faust, zprvu nedůvěřivý k Fistulovi, kterého lze považovat za zpodobnění d'ábla, archetypálnější než Mefistofeles, na rozdíl od běžných čertů neposkytuje své oběti žádné efektivní a užitečné služby.¹⁶⁶ Narozdíl od Fausta, Foustka neuzavře s d'áblem smlouvu, nedopustí se hříchu zřeknutí se Boha a zaprodání duše¹⁶⁷ a také se nikdy nestane vyloženě kumpánem Satana jako Faust, který, zejména v druhém díle, s Mefistofelem aktivně a ochotně spolupracuje, spíše se chová jako partner než jako vazal; Foustka se naopak k Fistulovi po celý průběh dramatu chová nepřátelsky. Dokonce Foustka ani nevyužije d'ábových služeb ve svůj prospěch jako Mistr, pouze chce studovat magii a zejména Fistulovy metody a konexe. A nakonec není zničen ani touhou po poznání (kdyby mu o něj šlo, spolupracoval by naoko pouze s vědeckým ústavem, nebo pouze s Fistulou, ale ne s oběma, podle toho, co by považoval za pravdivé), ale sítí vlastních lží. Tento odstrašující příklad je velice aktuální i v dnešních dnech, a to jak v záležitostech politických, tak v osobních životech mnohých z nás, kteří se ztrácíme ve vlastních lžích a propadáme se stále hlouběji do osidel přetvářky.

Narozdíl od Goethova Fausta, Havlův Foustka prohrává svou hru s d'áblem. Goethův Mefistofeles evidentně prohrává ve své sázce s Hospodinem, když andělé odnáší to, co je na Faustovi nesmrtelné, do nebe; Fistula, postava spíše parodizující demony, naopak končí dobře; Foustku nezničí Fistula ani žádný vliv zvenčí, ale jeho přesvědčení o vlastní inteligenci a o tom, že může všem lhát a mít na zřeteli pouze svůj vlastní prospěch.

Proměna velkého démona Mefistofela v malého zlomyslného invalidního důchodce Foustku svědčí o proměně doby, kdy už nás dějiny, literatura a osobní příběhy naučily znát zlo ve své větší a démoničtější podobě. Proměna Fausta ve Foustku svědčí o tom, kam se od dob Goethových do dní Havlových posunula zranitelná místa zdánlivě vzdělaných, moudrých a neomylných lidí.

¹⁶⁵ HAVEL, s. 134.

¹⁶⁶ NEUBAUER, s. 18.

¹⁶⁷ NEUBAUER, s. 17.

Mefistofeles coby topos prorůstá naší kulturou a je jejím zrcadlovým odrazem, faustovské příběhy jsou svědectvím o moci i slabosti každé doby. A každá doba zpracovává faustovskou tematiku po svém, podle toho, kde ji spatřuje. A Mefistofeles vždy si vždy najde vhodný otvor, kterým vejde, když jej sami vstoupit necháme.

Použitá literatura a internetové zdroje

Prameny

Havel, Václav. Pokoušení. Praha: Národní divadlo, 2004, 155 s. ISBN 80-7258-150-3.

GOETHE, Johann Wolfgang von. Faust. Vydání v Akademii třetí, opravené. Praha: Academia, 2019, 499 s. Přeložil Otokar Fišer. ISBN 978-80-200-2883-9.

Sekundární literatura

CURTIUS, Ernst Robert. Evropská literatura a latinský středověk. Praha: Triáda, 1998, 738 s. ISBN 80-86138-07-0.

HAVEL, Václav: O Pokoušení s Václavem Havlem rozmlouvali: R. Palouš, M. Palouš, I. M. Havel, Z. Neubauer. In: HAVEL, Václav: Pokoušení. Praha: Národní divadlo, 2004, 155 s. ISBN 80-7258-150-3.

HODROVÁ, Daniela. Místa s tajemstvím: kapitoly z literární topologie. Praha: KLP, 1994, 211 s. ISBN 80-85917-03-3.

HODROVÁ, Daniela. Poetika míst: kapitoly z literární tematologie. Jinočany: H & H, 1997, 249 s. ISBN 80-86022-04-8.

Jeruzalémská bible: Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou. Přeložil František X. HALAS, přeložila Dagmar HALASOVÁ. Praha: Krystal OP, 2010. ISBN 978-80-7195-539-9.

JUST, Vladimír. Faust jako stav zadlužení: desetkrát o Faustovi, pokaždé jinak. Praha: Karolinum, 2014, 177 s. ISBN 978-80-246-2398-6.

KOLÁR, Jaroslav. Historia o životě doktora Jana Fausta. Druhé, doplněné vydání. Praha: Academia, 2019, 205 stran ; 21 cm. ISBN 978-80-200-2953-9.

KOŠNÁŘ, Julius. Staropražské pověsti a legendy. 3. vyd. Praha: Odeon, 1992, 331 s. ISBN 80-207-0393-4.

KREJČÍ, Karel. Praha legend a skutečnosti. Praha: XYZ, 2010, 295 s. ISBN 978-80-7388-455-0.

NEUBAUER, Zdeněk. Faustova tajemná milenka. Zlín: Archa, 1990.

POKORNÝ, Jindřich. Kniha o Faustovi: jak vynikla pověst o tomto mudrcovi, taškáři, kouzelníkovi a učenci, jak pronikla do literatury i na jeviště a proč se znovu a znovu rodí. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1982, 198 s.

Internetové zdroje

BICAN, Vítězslav. Pověst o Faustovi ve filosofii Jana Patočky [online]. Brno: Masarykova Univerzita, Filozofická fakulta, 2001. [cit. 2023-03-25] Dostupné z: https://www.phil.muni.cz/fil/studenti/soutez2001/bican_faust.html

FIEDLEROVÁ, Tereza. Faustovské motivy v románu Mistr a Markétka [online]. Brno, 2013 [cit. 2023-02-05]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/8nrvzf/>. Bakalářská práce. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce Mgr. Eva Kudrjavceva Malenová, Ph.D

JIRÁSEK, Alois. Faustův dům in Staré pověsti české. In: Wikipedia: the free encyclopedia [online]. San Francisco (CA): Wikimedia Foundation, 2001- [cit. 2023-03-25]. Dostupné z: [https://cs.wikisource.org/wiki/Star%C3%A9_pov%C4%9Bsti_%C4%8Desk%C3%A9_\(1959\)/Faust%C5%AFv_d%C5%AFm](https://cs.wikisource.org/wiki/Star%C3%A9_pov%C4%9Bsti_%C4%8Desk%C3%A9_(1959)/Faust%C5%AFv_d%C5%AFm)

PĚCHOVÁ, Kateřina. Postava Fausta v české literatuře [online]. České Budějovice, 2012 [cit. 2023-04-26]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/y5bzd1/>. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Mgr. Jana Skálová, Ph.D.